

Müslüman Toplumlarda Cinsel Haklar¹

Liz Erçevik Amado, Pınar İlkaracan, Şehnaz Kıymaz Bahçeci

Yirmi birinci yüzyılda cinsellik, cinsel haklar ve din kalıcı bir fay hattı ve önemli bir çatışma alanı olmaya devam ediyor. Diğer birçok din gibi İslam da varlığını sürdürmek ve etkisini devam ettirmek için belli zamanlarda belli coğrafi konumlardaki sosyo-politik ve ekonomik koşullarla etkileşime girmiştir. Bu anlamda sadece doğduğu bölgedeki diğer iki tek tanrılı dinin -Yahudilik ve Hristiyanlık- gelenek ve uygulamalarını değil, hayatta kalma ve kendine siyasi ve toplumsal bir sistem oluşturma mücadelesi verdiği coğrafyanın İslam öncesi gelenek ve uygulamalarını da özümsemiştir. Dolayısıyla cinsel davranışları düzenlemede nelerin İslam'a özgü olduğunu tanımlamak oldukça zordur. Aynı topluluk içinde bile yan yana var olabilen farklı İslami düşünce ekolleri arasındaki çeşitliliği araştırmaya kalktığımızda, konu daha da karmaşık bir hale gelmektedir. Müslüman toplumlarda cinsellik biçimlerini ve cinsel hakların tarihsel evrimini ya da daha net bir ifadeyle, birbiriyle sürekli çelişen yaklaşımların akışını araştırmak, bu makalenin kapsamını aşmaktadır. Ancak, bu konuyu tartışırken, konunun ne küresel bağlamdan kopuk sosyo-politik bir vakum içinde ne de çağlar boyunca İslam'a getirilen ataerkil yorumlardan ayrı bir şekilde ele alınamayacağını belirtmek gerekir.

Dinler ve özellikle de tek tanrılı dinler, tarih boyunca bütün coğrafyalarda, ataerkil bir toplumsal düzen kurmak ve sürdürmek ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini devam ettirmek üzere, kadınlara ve LGBTQİ bireyler dahil cinselliklerini toplumsal normlara uymayan şekilde yaşayanlara² karşı güçlü araçlar olarak (kötüye) kullanılmıştır. Cinsellik biçimlerinin inşası ve düzenlenmesi bu bağlamda en temel araç olmuş, ailede ve toplumda ayrımcı toplumsal cinsiyet rollerini ve ahlaki kavramları tanımlamaya hizmet etmiştir. Diğerlerinin yanı sıra bu kontrol mekanizması, hak ihlallerinin meşrulaştırılmasına, kamusal alan kullanımının kısıtlanmasına, ekonomik katılımın sınırlandırılmasına ve ayrımcı nüfus politikalarına yol açmıştır.

Kendisinden önceki kutsal kitaplar gibi Kur'an da tarihsel olarak erkek egemen toplum bakış açısıyla yorumlanmıştır. Bununla birlikte, birçok din bilimci ve akademisyenin de iddia ettiği gibi Kur'an cinsiyetler arası ayrımcılığı yüceltmez; metin daha çok her iki cinsiyetin de haklarının tanınmasını ve cinselliğin ötesine geçen bir eşitlik ve karşılıklılık ruhunu içerir. Dahası, Kur'an cinselliğe ve cinsel zevklere olumlu bir yaklaşım göstererek hem kadın hem de erkeklerin cinsellikten zevk alma hakkını tanıyarak (Barlas, 2002; Boudhiba, 1998; Hassan, 1990; İlkaracan, 2002; Mir-Hussaini, 2012). Cinselliğin ve cinsel zevklerin bu şekilde onaylanmasının farklı cinsel yönelimlere karşı daha kabullenici bir bakış açısına izin verdiğini iddia eden bilim insanları bulunmaktadır (Al-Haq Kugle, 2003).

Kutsal Metinlere Ters Düşen Geleneksel Uygulamalar

Cinsellik ve İslam'a dair mevcut söylemler, Müslüman topluluklardaki uygulama çeşitliliğini genellikle dikkate almazlar. Aynı zamanda cinsel davranışlar konusundaki suskunluk ve tabuların yarattığı tartışılabilir alanları görmezden gelme eğilimindedir. Müslüman dünyanın farklı bölgelerinde cinselliğin kontrolüne yönelik çok çeşitli uygulamalar bulunmaktadır. Müslüman toplumlarda cinsel haklar da dahil olmak üzere insan haklarını ihlal eden zorla evlilikler, kadınlarda genital mutilasyon (FGM), namus suçları, geçici evlilikler ve bekaret testleri gibi uygulamalar İslam'ın kutsal metinlerine aykırıdır. Gerçekte bu tür uygulamaların yerel, kültürel ve toplumsal kaynakları genellikle o topluluğun İslam'ı

¹ Bu makalenin orijinali *Oxford Islamic Studies Online* ansiklopedisinde yayımlanmıştır. Makale Müjde Bilgütay tarafından Kadının İnsan Hakları – Yeni Çözümler Derneği için Türkçeye çevrilmiştir.

² Editörün notu: Makalenin orijinalinde “non-conforming sexualities” olarak kullanılan bu ifade, cinsellik biçimlerine ve cinsel haklara bütünsel bir yaklaşımla, toplumların heteronormatif, ataerkil paradigmalarının dışında kalan, LGBTQİ bireyler dahil, çok çeşitli cinsellikleri ve cinsel yönelimleri içerir (evlenmemiş veya boşanmış kadınlar, seks işçileri, çok partnerli kadınlar, cinselliklerini toplumsal normların dışında yaşayan genç kadınlar gibi). Daha fazla bilgi için bkz. Amado, 2006; İlkaracan, 2012, 2013.

Kabul etmesinin öncesine dayanır ve “İslami” olarak görülen bu uygulamalar bağlama göre farklılık gösterir. Örneğin Orta Doğu’da yer alan Ürdün, Türkiye ve Filistin’de veya Güney Asya’da yer alan Pakistan ve Bangladeş’te “namus” adına işlenen suçlar ve kadın cinayetleri “namus cinayeti” adı altında ya meşrulaştırılmaya ya da bu suçlara daha hafif cezalar verilmeye devam ederken, bu suçlar Endonezya ve sahra-altı Afrika’da neredeyse hiç görülmemektedir. Mısır, Somali ve Sudan gibi çok sayıda Afrika toplumunda hala oldukça yaygın bir uygulama olan kadınlarda genital mutilasyon, Ürdün, Tunus, Malezya gibi diğer ülkelerde yoktur. Birden çok kadınla evlenme vakaları, poligaminin yasa dışı olduğu ülkelere (Tunus ve Türkiye) çok sayıda sınırlamaya tabi tutulduğu ve nadiren uygulandığı yerlere (Cezayir, Pakistan, Lübnan ve diğerleri) ve yaygın olarak uygulandığı bazı Batı Afrika ülkelerine kadar farklılık gösterir. Farklı cinselliklere yaklaşımlar da bağlama göre değişmektedir: Translar birçok Güney ve Güneydoğu Asya ülkesinde geleneksel olarak kültürün bir parçası kabul edilmelerine, hoşgörüyle karşılanmalarına ve önemli ölçüde görünür olmalarına rağmen, Orta Doğu toplumlarının çoğunda oldukça katı bir ayrımcılığa uğramakta ve ağır şiddet görmektedirler (İmam, 2000; İlkaracan, 2013).

Devam Eden Bir Çekişme Alanı

Yüzyıllar boyunca cinsel hakların yadsınması ve hak ihlallerinin meşrulaştırılmasında sadece Kur’an ve İslami içtihadın ataerkil yorumlarının ve geleneksel uygulamaların değil, İslam’ın ve dolayısıyla Müslüman toplumların özelleştirilmesi (normatifleştirilmesi) eğiliminin de katkısı vardır. Sömürgecilik, çoğulculuklarını görmezden gelen genel bir söylemle Doğulu/Güneyli/Müslüman olanı bir bütün olarak “gayri medeni” ve “geri” olarak yaftalarken, bir yandan da cinsel hakları sınırlamaya devam eden yasalar ve politikalar getirdi. Örneğin sömürgeleştirilen ülkelerde eşcinsellik bu dönemde fiili livata kanunlarıyla yasa dışı hale geldi, ayrımcı nüfus politikaları uygulanmaya başladı, tecavüz, namus cinayeti vb. cinsel hak ihlallerini meşrulaştıran ceza kanunları yürürlüğe sokuldu (Kligerman, 2007). Fas’ta Fransızların eşcinselliğin bastırılmasına yönelik uygulamaları ve kolonilerin çoğu tarafından kabul edilen Britanya müşterek hukukunda eşlerine tecavüz eden kocaların cezadan muaf tutulması, bu gibi birçok hükümden ikisidir (Dunne, 1990; Hart, 2014).

Müslüman toplumlarda cinsellik ve cinsel haklarla ilgili konular, toplumsal, ekonomik ve siyasi gelişmelerin birbiriyle çelişen etkileri nedeniyle yirminci yüzyılın sonlarından itibaren giderek büyüyen bir siyasi çekişme alanı haline gelmiştir. 11 Eylül sonrası şartlar, yükselen bir İslamofobiye yol açarak İslam’a karşı özelleştirici ve şeytanlaştırıcı yaklaşımları tetiklerken, bu durum İslam ülkelerinde artan bir muhafazakarlıkla karşılık buldu. Çoğunluğu Müslüman olan toplumlarda çok sayıda faktör, liberal reformlar için var olan alanı daralttı. Bunlar arasında İslami dinci sağın yükselişi ve bu tür ideolojilere kitlesel desteğin büyümesinin yanı sıra, militarizmin artması ve Batı ile Müslüman ülkeler arasındaki yeni savaşlar sayılabilir.

Yükselen İslami dinci sağ, kendilerini diğerlerinden daha İslami göstermek için ve siyasi gücü konsolide etmek üzere cinselliği bir savaş alanı olarak kullanıyor. Artan milliyetçilikler ve militarizm her türlü muhalefeti susturup cinsel hakları marjinalleştirir ya da kısıtlarken, Batı’daki İslam veya Müslüman karşıtlığı ya da ayrımı, muhafazakâr değerlerin empoze edilmesine bahane oluşturuyor. Malezya ve Mısır gibi ülkelerde ahlak polisliğinin yaygınlaşmasında olduğu gibi, bu girişimlerin merkezine genellikle ahlak yerleştiriliyor. Mısır, Endonezya ve Türkiye gibi ülkelerde LGBTQI bireylere ve örgütlerine karşı baskılar yaygınlaşıyor. Endonezya’da geniş protestolara rağmen pornografi yasasının kabul edilmesi ataerkil ahlak anlayışlarının dışında kalan her türlü cinsel davranışın suç haline getirilmesine alan açıyor. Türkiye ve Tunus’ta halen yasal olan kürtajın kısıtlanması veya yasaklanmasına yönelik girişimler sürüyor; Bangladeş ve Fas’ta aile planlaması engelleniyor. Dahası, insan hakları savunucuları gibi cinsel haklar aktivistleri, savunucuları ve örgütleri birçok ülkede, hapis, seyahat yasağı ve derneklerin kapatılması gibi çeşitli yollarla cezalandırılıyor (Athar ve İlkaracan, 2017; İlkaracan, 2013; Observatory on the Universality of Rights, 2017).

Müslüman Toplumlarda Cinsel Haklar, İlerlemeler ve Aktivizm

Öte yandan yeni feminist ve sivil hareketlerin yükselişe geçmesi, küreselleşme ve küresel insan hakları söyleminin artan etkisi, cinsel davranışlara dair yeni söylemler, talepler ve kalıpları ile tabandan artarak gelen bir değişim talebinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bunun sonucu olarak geçtiğimiz birkaç on yılda, hem yasal değişim hem de savunuculuk, aktivizm ve cinsel haklara dair ilerici söylemlerin üretilmesi bakımından çığır açan gelişmeler yaşandı. Bu gelişmeler, yasal reformlardan cinsel haklar söylemlerinin kadın hakları örgütlerinin gündemlerine entegre edilmesine, LGBTQI hareketlerinin ortaya çıkması ve gelişmesinden cinsellik ve doğurganlık sağlığının desteklenmesine, farkındalık ve savunuculuk kampanyalarına geniş katılımdan daha önce yeterince araştırılmamış tabu konular ve dini metinlerin ilerici yorumları üzerine genişleyen bir literatüre kadar çeşitlilik göstermektedir (Athar ve İlkaracan, 2017; Kelly ve Breslin, 2010; Musawah ailede eşitlik web sitesi).

Örneğin Fas'ta 2004 yılında yapılan aile kanunu (Mudawanna) reformu, aktivistlerin 20 yıl süren çabalarından sonra, diğer değişikliklerle birlikte evlilikte erkeğin üstünlüğünü kaldırarak aile içinde kadın ve erkeğe eşit haklar tanıdı, kadınlar için evlilik yaşını 18'e yükseltti, çok eşliliği kısıtladı ve kanun kadınları aşağı gören ifadelerden arındırıldı. Bir diğer örnek, Endonezya'da evlilik içi tecavüz ve cinsel tacizin suç sayılması da dahil olmak üzere cinsel şiddete karşı önemli tedbirler getiren aile içi şiddet yasasının aynı yıl kabul edilmesi oldu. Yine 2004 yılında Türkiye'de kabul edilen yeni Ceza Yasası cinsel haklara ilişkin 35'in üzerinde çığır açan değişiklik içeriyordu. Bu değişiklikler kanunun ayrımcı ataerkil yaklaşımını dönüştürdü, cinsel hakların ihlalini meşrulaştıran maddeleri ve iffet, ahlak, haya kavramlarına yapılan referansları ortadan kaldırdı ve cinsel saldırı suçlarına ilerici tanımlar getirdi (Amado, 2006; İlkaracan, 2007). Tunus'ta kadın ve erkeklere eşit haklar tanıyan yeni anayasanın 2014 yılında kabulünden sonra, 2016'da cinsel tacize karşı yeni bir kanun, 2017 yılında ise tecavüz, aile içi istismar ve kamusal alanlarda tacize ilişkin hükümler de içeren kapsamlı bir kadına karşı şiddet yasası kabul edildi (Houili ve Levine-Spound, 2017). 2010'lu yılların ilk yarısında Hindistan, Pakistan ve Bangladeş gibi Güney Asya ülkelerinde hijra ve trans bireyler, kanunen üçüncü cins olarak tanıdı. Ayrıca Lübnan, Ürdün ve Tunus'ta, tecavüzcülerin mağdurlarıyla evlenmeleri halinde cezadan kurtulmalarını sağlayan yasal hükümler yakın zamanda kaldırıldı.

Gerici Tepkiler ve Devam Eden Cinsel Haklar Mücadelesi

Ümit verici olmakla birlikte bu yasal reformların çoğu eksiklikler içermektedir, cinsel hakları tamamen korumaktan uzaktırlar ve yasaların uygulanması önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Dahası, birçok durumda yasal reformlar sadece dirençle değil, muhafazakâr hükümetler, ayrımcı mahkeme kararları ve bu tür ilerlemelere yeni yasal düzenlemeler veya usule ait yöntemlerle karşı koyma girişimleriyle zayıflatılarak geriye dönüş tehditleriyle karşılaşmıştır. Böyle bir geriye dönüş girişiminin son örneklerinden biri, 2004 yılında Ceza Kanunu'nda tecavüzcünün mağdurla evlenmesine izin veren hükmü yürürlükten kaldıran aynı siyasi partinin, 2016'da Ceza Kanunu'na benzer değişiklik getirmek istediği Türkiye'de yaşandı. Bu değişiklik yaygın protestolar ve toplumun her kesiminden gelen muhalefetin ardından iptal edildi (BBC News, 2016). Bir başka dikkate değer örnek, geleneksel olarak LGBTQI bireylere karşı çok hoşgörülü bir Müslüman toplum olan Endonezya'da, LGBTQI birey ve örgütlere karşı tehditlerin büyük ölçüde artmasıdır (Human Rights Watch, 2016, 2018).

Müslüman Toplumlarda Cinsel ve Bedensel Haklar Koalisyonu (CSBR)

Müslüman toplumların dört bir yanında aktivistler ve akademisyenler, sadece cinsel haklara yönelik ihlalleri ortadan kaldırmak değil, aynı zamanda bu hakları proaktif bir biçimde ilerletmek için yerel, bölgesel, ulusal ve küresel düzeylerde çalışmaktadır. Müslüman Toplumlarda Cinsel ve Bedensel Haklar Koalisyonu (*Coalition for Sexual and Bodily Rights in Muslim Societies* – CSBR) bu girişimlerin önemli örneklerinden biridir. Doğrudan bu konu üzerinde çalışan uluslararası bir ağ olan CSBR tüm bu düzeyleri birbirine bağlamayı amaç edinmiştir. Orta Doğu, Kuzey Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya ve Orta Asya'daki STK ve akademik kurumlardan oluşan bu dayanışma ağı, cinsel ve bedensel

hakları, hem Müslüman toplumdaki baskıcı ve hegemonyacı söylemleri hem de Batı'nın özelleştirici veya İslamofobik görüşlerini reddeden, bütünsel ve olumlu bir yaklaşım ve yenilikçi bir söylemle savunmak ve ilerletmek üzere, araştırma, savunuculuk ve aktivizm faaliyetleri yürütmektedir.

CSBR 2001 yılında, 11 Eylül saldırısından sadece birkaç hafta sonra, Kadının İnsan Hakları (KİH) – Yeni Çözümler Derneği tarafından düzenlenen, dönüm noktası niteliğindeki “Orta Doğu ve Akdeniz’de Kadın, Cinsellik ve Toplumsal Değişim” sempozyumunda kuruldu. Bölgede bu konuda ilk kez düzenlenen toplantının katılımcıları arasında, Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da cinsellik konusunda çalışan ve girift kontrol mekanizmalarına meydan okumak, cinselliğe dair tabuları yıkmak ve cinsel hakları savunmak için dayanışma ve işbirliğinin gerekliliğine inanan STK temsilcileri ve akademisyenler yer alıyordu. CSBR 2004 yılında Güney ve Güneydoğu Asya’yı da kapsayacak şekilde genişleyerek iki bölge ve aynı zamanda uluslararası düzeyde çalışan bir ağ haline geldi. Bugün 16 ülkeden üye örgütleriyle CSBR, kapsamı, çok-disiplinli karakteri ve bütünsel bakış açısıyla alanında benzersiz olmaya devam etmektedir. Koalisyon Türkiye, Endonezya, Tunus, Lübnan ve Malezya’da cinsel haklar konusunda ilk üst-düzyer uluslararası toplantıları düzenledi ve üyeleri, koalisyonun desteğiyle, ülkelerinde cinsel hakların ilerletilmesine yönelik bütün ulusal savunuculuk çalışmalarına öncülük etti veya katıldı. CSBR bu alanda bilgi birikimi oluşturmak ve savunuculuk faaliyetlerini genişletmek üzere 2008 yılından bu yana CSBR Cinsellik Enstitüsü’nü düzenliyor. En sonucusu Orta Asya’da yapılan bu eğitim, cinselliğin dini, tarihi, teorik ve kavramsal çerçevelerini, gelişmekte olan sorunlar, güncel söylemler ve saha deneyimleriyle birleştiren bütünsel bir program sunuyor. Üye örgütler ve destekçiler, her yıl 9 Kasım’da düzenlenen “Ortak Mücadele Hep Birlikte” kampanyası kapsamında, ulusal ve yerel gündemlerinde yer alan cinsel haklar konularına dair, eşzamanlı eylem ve etkinlikler düzenliyor. Bu kapsamda örneğin 2017 yılında Malezya’da kamusal alanda tacizden, Türkiye’de Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve LGBTQI haklarına, Bangladeş’te medyanın toplumsal cinsiyet sorunlarına ilgisinden, Endonezya’da trans bireylerin deneyimlerine ve Kırgızistan’da bedensel otonomi ve kendini ifadeye kadar farklı başlıklarda etkinlikler yapıldı (CSBR, 2010; CSBR web sitesi; CSBR, 2017).

CSBR ayrıca, küresel kadın hakları ve cinsel haklar hareketleriyle ittifak halinde Birleşmiş Milletler’de (BM) çığır açan savunuculuk faaliyetlerinde bulundu. Koalisyon, BM düzeyinde çoğunluğu Müslüman olan bu bölgelerden cinsel hakları gündeme getiren ilk grup olarak 2004 yılında Arap Nüfus Forumu’nda cinsel hakların insan hakları olarak tanınmasını talep etti; Pekin +10’da hükümetleri cinsel ve bedensel bütünlük hakkı da dahil olmak üzere toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için gerekli önlemleri almaya çağırdı; 2006 BM HIV/AIDS Üst Düzey Toplantısı’nda tabuların ve cinsellikle ilgili konuların siyasallaştırılmasının HIV/AIDS’in önlenmesinde önemli engeller olduğunun altını çizdi. Fakat belki de bütün bu faaliyetlerin ötesinde, CSBR’in söylemi, çoğunluğu Müslüman olan toplumlarda olumlu, disiplinler-arası ve hareketler-arası yeni bir cinsel haklar anlayışının teşvik edilmesinde daha da hayati ve dönüştürücü olmuştur. CSBR bütün toplumsal yapı ve normların yanı sıra cinselliği düzenleyen siyasi ve ekonomik güçleri göz önünde bulundurarak, toplumsal normların dışında kalan cinsellik biçimlerinin –LGBTQI veya ataerkil toplum düzeninin dışında kalan bireylerin- haklarını da içeren, kapsayıcı bir cinsellik yaklaşımı benimsemektedir. Koalisyon kendini cinsel ve doğurganlık hakları paradigmasının ötesinde konumlayarak ve hak temelli yaklaşımın önemini vurgulayarak, bütün halklar için siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve sivil –veya diğer– alanlarda insan haklarının ve cinsel ve bedensel haklara ilişkin temel özgürlüklerin tanınması, korunması ve bunlara saygı duyulması için çalışmaktadır (Amado, 2006; İlkcaracan, 2012; CSBR web sitesi).

Sonuç

Cinsellik, Müslüman toplumlarda daha geniş siyasi ve toplumsal mücadelelerin merkezinde yer almaktadır. Dinci sağ ve siyasi İslam kuramcıları siyasi meşruiyet ve güç arayışlarında, bir “İslami” cinsel kimlik inşasını gündemlerinin en tepesine yerleştirdiler. Cinselliğin “İslami” versiyonunu inşa etmek üzere çeşitli yöntemler kullanılmakta ve bu durum birçok Müslüman toplumda cinselliğin bastırılmasına yönelik uygulama ve söylemlerin tırmanmasına yol açmaktadır. Dinci sağın yükselişe

geçmesi bireysel olarak kadınlara ve kadın ve LGBTQI gruplarının cinsel otonomi taleplerine yönelik tehditlerin artmasına da neden olmuştur.

Dolayısıyla, tüm dünyada olduğu gibi Müslüman toplumlarda da cinsel haklar mücadelesi sona ermekten çok uzaktır. Öte yandan, birçok din bilimci ve akademisyenin de göstermiş olduğu gibi İslam cinsel hakların olumlu yorumlarına açıktır ve ayrımcılığı onaylamaz. Aktivistlerin geçtiğimiz birkaç on yıl içinde yaptığı çalışmalar, özgün ve kapsayıcı söylemler yaratmanın ve savunuculuk çabalarını sürdürmenin Müslüman toplumlarda kadınlar ve cinsel yönelimleri toplumsal normların dışında kalanlar da dahil olmak üzere bütün bireylerin cinsel haklarının daha yaygın bir şekilde kabulü ve onaylanmasına katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Al-Haq Kugle, Scott Siraj. “Sexuality, Diversity and Ethics in the Agenda of Progressive Muslims” (İlerici Müslümanların Gündeminde Cinsellik, Çeşitlilik ve Etik). *Progressive Muslims: On Justice, Gender and Pluralism* (İlerici Müslümanlar: Adalet, Toplumsal Cinsiyet ve Çoğulculuk); Omid Safi, sf. 190–234. Oxford: OneWorld Publications, 2003.
- Amado, Liz Erçevik. “Gender, Sexuality and Law Reform in Muslim Societies” (Müslüman Toplumlarında Toplumsal Cinsiyet, Cinsellik ve Hukuk Reformu). *Development* 49, no. 1 (Mart 2006): 96–98.
- Amado, Liz Erçevik. “Inclusive Approaches to Sexualities in Muslim Societies” (Müslüman Toplumlarında Cinsellik Biçimlerine Kapsayıcı Yaklaşımlar). Hurriat Hassana ve Kadının İnsan Hakları – Yeni Çözümler tarafından düzenlenen İstişare Toplantısı raporu, Beyrut, 16–18 Aralık 2005. İstanbul: Kadının İnsan Hakları-Yeni Çözümler, 2006.
- Athar, Rima, ve Ilkcaracan, Pınar eds. *Sexual Politics in Muslim Societies: Studies from Palestine, Turkey, Malaysia and Indonesia* (Müslüman Toplumlarında Cinsel Politikalar: Filistin, Türkiye, Malezya ve Endonezya’dan Araştırmalar). Surabaya, Endonezya: GAYa NUSANTARA & CSBR, 2017. www.csbronline.org/wp-content/uploads/2018/01/SexualPoliticsinMuslimSocieties_CSBR-2017pub.pdf.
- Barlas, Asma. *Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur’ān* (İslam’da İnançlı Kadınlar: İslam’ın Ataerkil Yorumlarına Alternatif bir Okuma). Austin: University of Texas Yayınları, 2002.
- BBC Haber. “Turkey withdraws child rape bill after street protests,” (Türkiye sokak protestolarından sonra çocuk tecavüzü yarasını geri çekti). 22 Kasım 2016. <https://www.bbc.com/news/world-europe-38061785>.
- Boudhiba, Abdulwahab. *Sexuality in Islam* (İslam’da Cinsellik). Londra: Saqi Books, 1998.
- *Müslüman Toplumlarında Cinsel ve Bedensel haklar Koalisyonu (CSBR)* web sitesi. www.csbronline.org.
- CSBR. “Our First Decade: 2001–2009” (İlk On Yılımız). 2010. www.csbronline.org/?page_id=19 or i2.wp.com/www.csbronline.org/wp-content/uploads/2018/02/CSBR_Ebrochur-10years.png
- CSBR Ortak Mücadelede Hep Birlikte Kampanyası—2017. “Ortak Mücadelede Hep Birlikte 2017— Her zamankinden daha Büyük & Parlak!” www.csbronline.org/?p=1964.
- Dunne, Bruce W. “Homosexuality in the Middle East: An Agenda for Historical Research” (Orta Doğu’da Eşcinsellik: Tarih Araştırmaları Gündemi). *Arab Studies Quarterly* 12, no. 3–4 (1990).
- Hart, Sascha. “Rape, Marriage and Rights” (Tecavüz, Evlilik ve Haklar). Open Democracy, 14 Haziran 2014. <https://www.opendemocracy.net/5050/sasha-hart/rape-marriage-and-rights>.

- Hassan, Riffat. “An Islamic Perspective” (İslami Bir Perspektif). *Women, Religion and Sexuality: Studies on the Impact of Religious Teachings on Women* (Kadın, Din ve Cinsellik: Dini Öğretilerin Kadınlara Etkisi Üzerine Araştırmalar), editör, Jeanne Becher, sf. 93–128. Cenevre: World Council of Churches Yayınları, 1990. riffathassan.info/wp-content/uploads/2014/02/An_Islamc_Perspective.pdf.
- Houili, R., ve D. Levine-Spound. “Anti-violence law is another victory for Tunisian women” (Şiddet karşıtı yasa Tunuslu kadınlar için bir başka zafer) *Middle East Eye*, 29 Eylül 2017. www.middleeasteye.net/columns/new-steps-forward-tunisia-fight-gender-equality-more-still-go-1217855003.
- Human Rights Watch. “‘Scared in Public and Now No Privacy’: Human Rights and Public Health Impacts of Indonesia’s Anti-LGBT Moral Panic” (‘Kamusal Alanda Korkanlar Şimdi Özel Hayatlarını da Kaybettiler’: Endonezya’da LGBT Karşıtı Ahlak Paniğinin İnsan Haklarına ve Kamu Sağlığına Etkileri). 1 Temmuz 2018. <https://www.hrw.org/report/2018/07/01/scared-public-and-now-no-privacy/human-rights-and-public-health-impacts-indonesias>.
- Human Rights Watch. “‘These Political Games Will Ruin Our Lives’: Indonesia’s LGBT Community Under Threat” (‘Bu Siyasi Oyunlar Hayatımızı Mahvedecek’: Endonezya’da LGBT Toplulukları Tehdit Altında). 2016. <https://www.hrw.org/report/2016/08/10/these-political-games-ruin-our-lives/indonesias-lgbt-community-under-threat>
- İlkaracan, Pınar. *Reforming the Penal Code in Turkey: The Campaign for the Reform of the Turkish Penal Code from a Gender Perspective* (Türkiye’de Ceza Kanunu’nu Dönüştürmek: Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türk Ceza Kanunu Reformu Kampanyası). *Kadının İnsan Hakları – Yeni Çözümler*. İstanbul: IDS, 2007. www.kadinininsanhaklari.org/static/yayin/wwhr/reformingPenalCode.pdf.
- İlkaracan, Pınar. “Sexuality as a Contested Political Domain and the Need for New Approaches to Sexuality and Sexual Rights” (Tartışmalı Bir Alan Olarak Cinsellik ve Cinsellik ve Cinsel Haklara Yeni Yaklaşımların Gerekliği). *The Future of Asian Feminisms: Confronting Fundamentalisms, Conflicts and Neo-liberalism* (Asya Feminizmlerinin Geleceği: Kökten Dincilik Biçimleriyle Yüzleşme, Çatışmalar ve Neo-Liberalizm), editör, Nursyahbani Katjasungkana ve Saskia E. Wieringa, sf. 378–395. Newcastle, U.K.: Cambridge Scholars Yayınları, 2012.
- İlkaracan, Pınar. “Sexual Rights: A Feminist Account from Muslim Societies” (Cinsel haklar: Müslüman Toplumlardan Feminist bir Değerlendirme). *The Essential Handbook of Women’s Sexuality* (Kadın Cinselliğinin Temel El Kitabı), vol. 1, editör, Donna Castaneda. Santa Barbara, Calif.: Praeger, 2013.
- İlkaracan, Pınar. “Women, Sexuality and Social Change in the Middle East and the Magreb” (Orta Doğu ve Mağrip’te Kadın, Cinsellik ve Toplumsal Değişim). *Social Research* 69, no. 3 (Sonbahar 2002): 753–779.
- Imam, Ayesha. 2000. “The Muslim Religious Right (‘Fundamentalists’) and Sexuality” (Müslüman Dinci Sağ (Kökten Dinciler) ve Cinsellik). *Women and Sexuality in Muslim Societies* (Müslüman Toplumlarında Kadın ve Cinsellik), editör, Pınar İlkaracan, sf. 121–139. İstanbul: Kadının İnsan Hakları – Yeni Çözümler, 2001.
- Kelly, Sanja, ve Julia Breslin, eds. *Women’s Rights in the Middle East and North Africa: Progress Amid Resistance* (Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da Kadın Hakları: Direniş Ortasında İlerleme). Lanham, Md.: Freedom House and Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2010. sedighedolatabadi.org/books/Women_s_Rights_in_the_Middle_East_and_North_Africa_Progress_Amid_Resistance.pdf.
- Kligerman, Nicole. “Homosexuality in Islam: A Difficult Paradox” (İslam’da Eşcinsellik: Zor Bir Paradoks). *Macalester Islam Journal* 2, no. 3 (2007): 53–64. <https://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.tr/&httpsredir=1&article=1028&context=islam>

- Mir-Hussaini, Ziba. "Sexuality and Equality: The Muslim marriage contract and Muslim legal tradition" (Cinsellik ve Eşitlik: Müslüman evlilik akdi ve Müslüman hukuk geleneği). *Sexuality in Muslim Contexts: Restrictions and Resistance* (Müslüman Bağlamında Cinsellik: Kısıtlama ve Direniş), editör, Annise Helei ve Homa Hoodfar, sf. 124–150. New York: Zed Books, 2012.
- *Musawah for Equality in the Family* (Ailede Eşitlik için Musawah) web sitesi. www.musawah.org.
- Observatory on the Universality of Rights. Risk Altındaki Haklar: 2017 Eğilimler Raporu. Toronto ve Mexico City: AWID, 2017. https://www.AWID.org/sites/default/files/atoms/files/ours_trends_report_2017_en.pdf.
- "World Leaders Accused of Backtracking on Gender Equality Commitments" (Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Taahhütlerinden Geri Dönmeyle Suçlanan Dünya Liderleri) *The Guardian*, 24 Mart 2016. <https://www.theguardian.com/global-development/2016/mar/24/world-leaders-accused-of-backtracking-on-gender-equality-commitments>.